International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

महाराष्ट्रातील महागाईचा आढावा: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

श्री. सागर गोविंद राजपूत[१], डॉ. मनीषा कारभारी आहेर[२]

[१]संशोधक विद्यार्थी, के.टी.एच.एम.महाविद्यालय, नाशिक (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे)

[२]संशोधन मार्गदर्शक, के.टी.एच.एम.महाविद्यालय, नाशिक (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे)

Corresponding Author – श्री. सागर गोविंद राजपूत

DOI - 10.5281/zenodo.18863764

सारांश:

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वात प्रगत आणि आर्थिकदृष्ट्या संपन्न राज्यांपैकी एक आहे. राज्याचा आर्थिक विकास दर आणि दरडोई उत्पन्न राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त असले तरी, महागाईच्या वाढत्या संकटामुळे राज्याच्या सामाजिक आणि आरोग्यविषयक क्षेत्रांवर गंभीर परिणाम होत आहेत. हा संशोधन पेपर महाराष्ट्रातील महागाईच्या विविध पैलूंचा विशेषतःआरोग्यसेवा, पोषण आणि असुरक्षित गटांवर होणाऱ्या परिणामांचा आढावा घेतो. वैद्यकीय महागाईमुळे आरोग्यसेवा खर्च वाढत आहे. ज्यामुळे नागरिकांच्या खिशातून होणारा खर्च राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त झाला आहे. त्याच वेळी, अन्नधान्याच्या वाढत्या किमतींमुळे पौष्टिक आहाराची उपलब्धता कमी होऊन कुपोषणाची समस्या, विशेषतः शहरी भागांमध्ये, गंभीर बनली आहे. हा पेपर "महाराष्ट्रातील विरोधाभास" या संकल्पनेवर प्रकाश टाकतो. जिथे आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक निर्देशांकांमधील विषमता स्पष्टपणे दिसून येते. शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि मर्यादांचे विश्लेषण करून, सार्वजनिक आरोग्य प्रणाली मजबूत करणे, अन्न सुरक्षा योजनांमध्ये सुधारणा करणे आणि महागाईच्या दुष्परिणामांपासून नागरिकांचे संरक्षण करण्यासाठी ठोस धोरणात्मक शिफारसी सादर केल्या आहेत.

प्रस्तावना (Introduction):

महागाई म्हणजे वस्तू आणि सेवांच्या किमतींमध्ये होणारी सातत्यपूर्ण वाढ ज्यामुळे पैशाची क्रयशक्ती कमी होते. जरी हा एक आर्थिक निर्देशक असला तरी त्याचे परिणाम केवळ अर्थव्यवस्थेपुरते मर्यादित राहत नाहीत. तर ते समाजाच्या प्रत्येक स्तरावर, विशेषतः आरोग्य, पोषण आणि जीवनमानावर खोलवर परिणाम करतात. महाराष्ट्र, देशाची आर्थिक राजधानी आणि एक प्रमुख औद्योगिक केंद्र म्हणून ओळखले जाते. राज्याचा अंदाजित स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (GSDP) २०२४-२५ साठी ४५.३१ लाख कोटी रुपये आहे आणि दरडोई उत्पन्न राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त आहे. तथापि या आर्थिक प्रगतीच्या पार्श्वभूमीवर, महागाईमुळे निर्माण झालेली आव्हाने राज्याच्या सामाजिक विकासासमोर प्रश्नचिन्ह निर्माण करत आहेत. संशोधन पेपर महाराष्ट्रातील महागाईच्या सद्यस्थितीचा आणि तिच्या परिणामांचा आढावा घेतो. यात प्रामुख्याने खालील मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

आरोग्यसेवेवरील परिणाम: वैद्यकीय महागाई, वाढता विमा हप्ता आणि नागरिकांच्या खिशातून होणारा खर्च (OOPE) यांचा अभ्यास.

पोषण आणि अन्न सुरक्षेवरील परिणाम: अन्नधान्याच्या वाढत्या किमतींमुळे लोकांच्या आहार पद्धतीतील बदल आणि कुपोषणाची वाढती समस्या.

असुरक्षित गटांवरील परिणाम: शहरी गरीब, स्थलांतरित मजूर, शेतकरी आणि ज्येष्ठ नागरिक यांसारख्या गटांवर महागाईचा होणारा विषम परिणाम.

शासकीय धोरणे आणि आव्हाने: महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना (MJPJAY) आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) यांसारख्या योजनांची परिणामकारकता आणि त्यासमोरील आव्हाने.

या विश्लेषणातून "महाराष्ट्रातील विरोधाभास" स्पष्ट होतो. जिथे एकीकडे आर्थिक समृद्धी दिसते, तर दुसरीकडे आरोग्य आणि पोषणासारख्या मूलभूत क्षेत्रांमध्ये गंभीर समस्या आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधन लेखाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे मांडण्यात आलेली आहे.

१. महाराष्ट्रातील महागाईच्या परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
२. महागाईमुळे अर्थव्यवस्था, रोजगार, आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्रांवर होणारे परिणाम अभ्यासणे.
३. महागाई नियंत्रित करण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाची गृहीतके :

१. महाराष्ट्रातील महागाई दर ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात तुलनेने जास्त आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनासाठी माहिती संकलित करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी विविध शासकीय अहवाल, मासिक, संदर्भ पुस्तके, सांकेतिक स्थळ इ. संदर्भांचा आधार घेण्यात आला आहे.

१) महाराष्ट्राची आर्थिक आणि महागाई स्थिती :

महाराष्ट्र हे देशातील एक अग्रगण्य राज्य असून, २०२४-२५ मध्ये राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास दर ७.३% राहण्याचा अंदाज आहे. जो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त आहे. राज्याचे दरडोई उत्पन्न (Per Capita Income) ३,०९,३४० रुपये अंदाजित आहे, जे राज्याच्या आर्थिक ताकदीचे निदर्शक आहे. तरीही राष्ट्रीय स्तराप्रमाणेच महाराष्ट्रालाही महागाईच्या दबावाचा सामना करावा लागत आहे. भारतातील किरकोळ महागाई दर गेल्या काही वर्षांपासून रिझर्व्ह बँकेच्या निर्धारित लक्ष्याच्या (२% ते ६%) मर्यादेत असला तरी, अन्नधान्य, इंधन आणि आरोग्य यांसारख्या विशिष्ट क्षेत्रांतील दरवाढ चिंताजनक आहे. मार्च २०२५ मध्ये, राष्ट्रीय आरोग्य महागाईचा दर ४.२६% होता. तर अन्नधान्य महागाई २.६९% होती. शहरी भागांमध्ये, विशेषतः मुंबई आणि पुण्यासारख्या महानगरांमध्ये, घरभाड्यासारख्या खर्चांमुळे महागाईचा दर ग्रामीण भागांपेक्षा जास्त असतो.

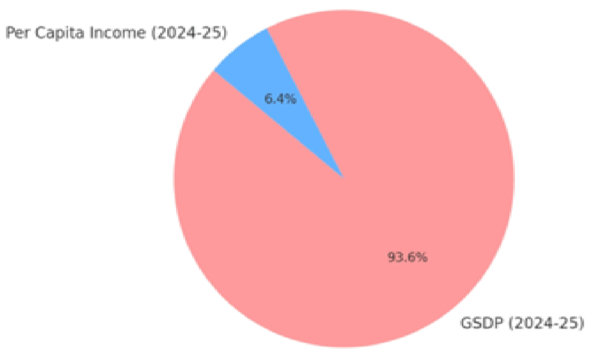

२) आरोग्यसेवेवरील परिणाम:

महागाईचा सर्वात थेट आणि गंभीर परिणाम आरोग्यसेवा क्षेत्रावर दिसून येतो. महाराष्ट्रात हा परिणाम अधिक तीव्र आहे कारण राज्यातील नागरिकांना आरोग्य खर्चाचा मोठा वाटा स्वतःच्या खिशातून करावा लागतो.

२.१ वैद्यकीय महागाई आणि वाढता खर्च :

भारतातील वैद्यकीय महागाईचा दर आशियातील सर्वाधिक दरांपैकी एक असून तो सुमारे १४% आहे. जो

सर्वसाधारण महागाई दराच्या जवळपास दुप्पट आहे. यामागे अनेक कारणे आहेत. जसे की प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर, औषधांच्या वाढत्या किमती आणि मनुष्यबळावरील खर्च. महाराष्ट्रासारख्या राज्यात, जिथे खाजगी आरोग्यसेवेचे जाळे मोठे आहे. तिथे हा खर्च अधिक वेगाने वाढतो. याचा थेट परिणाम नागरिकांवर होतो. महाराष्ट्र राज्य आरोग्य लेखा (State Health Accounts) २०१९-२० नुसार राज्यातील एकूण आरोग्य खर्चापैकी तब्बल ४६.४३% खर्च हा नागरिकांना स्वतःच्या खिशातून (OOPE) करावा लागतो. हे प्रमाण राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा (३९.४%) जास्त आहे. जे दर्शवते की शासकीय योजना असूनही नागरिकांवर मोठा आर्थिक भार पडत आहे.

२.२ आरोग्य विमा आणि उपचारांपासून वंचितता :

वाढत्या वैद्यकीय खर्चामुळे आरोग्य विम्याचे हप्ते (premiums) देखील महाग होत आहेत. यामुळे अनेक कुटुंबे विमा पॉलिसीचे नूतनीकरण करणे टाळतात किंवा कमी रकमेचे विमा संरक्षण घेतात. ज्येष्ठ नागरिकांना याचा सर्वाधिक फटका बसतो. कारण त्यांचे उत्पन्न निश्चित असते आणि वयानुसार विम्याचा हप्ता वाढत जातो.

सर्वात चिंताजनक बाब म्हणजे, वाढत्या खर्चामुळे लोक आवश्यक उपचार घेणे टाळत आहेत. एका राष्ट्रीय सर्वेक्षणानुसार सुमारे १९% भारतीय पैशांच्या अभावी आवश्यक उपचार टाळतात. विमा संरक्षण असूनही ३६% लोकांनी डॉक्टरांकडे जाणे कमी केले आहे. कारण त्यांना सह-पेमेंट (co-payment) किंवा इतर खर्च खिशातून करावा लागतो. मधुमेह असलेल्या रुग्णांनी खर्च वाचवण्यासाठी इन्सुलिनचे प्रमाण कमी करणे किंवा ज्येष्ठ नागरिकांनी शस्त्रक्रिया पुढे ढकलणे यांसारख्या घटनांमुळे आजाराची तीव्रता वाढते आणि भविष्यातील आरोग्य खर्च आणखी वाढतो.

३) पोषण आणि अन्न सुरक्षेवरील परिणाम :

अन्नधान्याच्या वाढत्या किमतींचा (food inflation) थेट परिणाम कुटुंबांच्या आहारावर होतो. कमी उत्पन्न गटातील कुटुंबे त्यांच्या उत्पन्नाचा ५०% पेक्षा जास्त भाग अन्नावर खर्च करतात. जेव्हा अन्नधान्य महाग होते. तेव्हा ही कुटुंबे पौष्टिक आहाराशी तडजोड करतात. फळे, भाज्या, दूध, डाळी यांसारख्या पौष्टिक पदार्थांऐवजी स्वस्त आणि जास्त कॅलरी असलेले पदार्थ निवडले जातात.

३.१ कुपोषणाची वाढती समस्या :

भारत हा कृषिप्रधान देश असला तरी कुपोषण ही समस्या गंभीर होत चालली आहे. आहारातील बदल, वाढते अन्नधान्य दर आणि आर्थिक असमानता यामुळे लोकसंख्येचा मोठा भाग पौष्टिक आहार घेऊ शकत नाही. संयुक्त राष्ट्रांच्या अन्न व कृषी संघटनेच्या (FAO) अहवालानुसार, भारतातील तब्बल ७४.१% लोकसंख्या आरोग्यदायी व संतुलित आहार घेण्यास असमर्थ आहे. महाराष्ट्रात ही समस्या आणखी गंभीर स्वरूप धारण करत असून फेब्रुवारी २०२५ मधील आकडेवारीनुसार राज्यात १.८२ लाखांपेक्षा जास्त मुले कुपोषित आहेत. यापैकी ३०,८०० मुले तीव्र कुपोषण (Severe Acute Malnutrition – SAM) श्रेणीत मोडतात. विशेष म्हणजे ग्रामीण भागांपेक्षा शहरी भागांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण अधिक वेगाने वाढत आहे. स्थलांतरित मजूर, झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणारे कुटुंब आणि गरीब वस्त्यांतील लोकसंख्या उच्च जीवनमान खर्च व महागाईमुळे संतुलित आहार परवडवू शकत नाही. मुंबई उपनगरातील परिस्थिती विशेष धक्कादायक आहे, कारण तेथेच २,८८७ SAM आणि १३,४५७ मध्यम कुपोषित (MAM) मुले आहेत. ही आकडेवारी महाराष्ट्राच्या विरोधाभासी वास्तवाला अधोरेखित करते. एका बाजूला राज्याचा विकासदर आणि दरडोई उत्पन्न राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त आहे, तर दुसऱ्या बाजूला समाजातील मोठा घटक पोषणाच्या अभावाने ग्रासला आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील

आर्थिक प्रगतीचे फायदे सर्व स्तरांपर्यंत समान रीतीने पोहोचत नसल्याचे स्पष्ट दिसून येते.

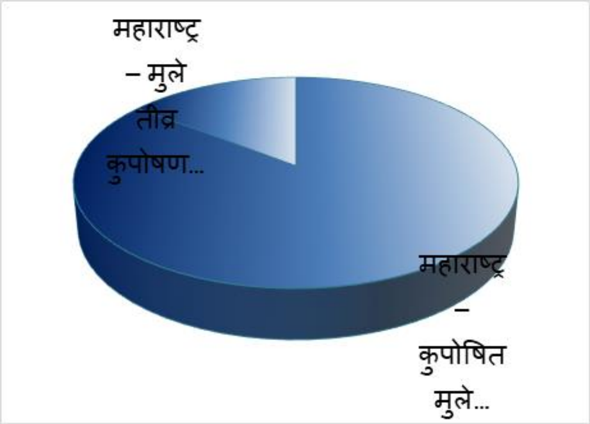

हे "महाराष्ट्रातील विरोधाभासाचे" एक उत्तम उदाहरण आहे. राज्याच्या आर्थिक प्रगतीचे फायदे समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचत नाहीत. शहरी भागातील स्थलांतरित आणि गरीब वस्त्यांमध्ये राहणाऱ्या लोकांना उच्च जीवनमान खर्चामुळे पौष्टिक आहार घेणे शक्य होत नाही.

३.२ सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) आणि तिच्या मर्यादा :

सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) महागाईच्या काळात गरिबांसाठी एक महत्त्वाचे सुरक्षा कवच म्हणून काम करते. या प्रणालीद्वारे गहू, तांदूळ यांसारखी अन्नधान्ये अनुदानित दरात उपलब्ध होतात. ज्यामुळे कुटुंबांना अन्न सुरक्षा मिळते. महाराष्ट्रात 'एक देश, एक रेशन कार्ड' योजनेअंतर्गत ११.९३ लाख स्थलांतरित कामगारांनी अन्नधान्य उचलले आहे. जे या योजनेचे महत्त्व दर्शवते.

मात्र, PDS समोर अनेक आव्हाने आहेत. ही प्रणाली प्रामुख्याने फक्त कॅलरीयुक्त तृणधान्ये पुरवते. डाळी, तेल, भाज्या यांसारख्या पौष्टिक वस्तूंचा त्यात समावेश नसल्यामुळे 'पोषण सुरक्षा' मिळत नाही. याशिवाय, गळती, भ्रष्टाचार आणि अनेक पात्र कुटुंबांपर्यंत लाभ न पोहोचणे यांसारख्या समस्या कायम आहेत.

४)असुरक्षित गटांवरील परिणाम : महागाईचा फटका सर्वांना बसत असला तरी, काही सामाजिक गटांवर त्याचा परिणाम अधिक विनाशकारी होतो.

शहरी गरीब आणि स्थलांतरित मजूर: महाराष्ट्रातील शहरांमध्ये रोजगारासाठी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होते. हे कामगार असंघटित क्षेत्रात काम करतात. जिथे त्यांना सामाजिक सुरक्षा नसते. शहरी भागातील उच्च घरभाडे, वाहतूक खर्च आणि अन्नधान्याच्या किमतींमुळे महागाईच्या काळात त्यांची परिस्थिती बिकट होते.

शेतकरी: महाराष्ट्रातील शेतकरी हवामानातील बदल, जसे की दुष्काळ आणि अतिवृष्टी, यामुळे आधीच संकटात आहेत. वाढत्या महागाईमुळे खते, बियाणे आणि इतर कृषी निविष्ठांचा खर्च वाढतो. ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न कमी होते.

ज्येष्ठ नागरिक: निश्चित उत्पन्न (पेन्शन) आणि वाढता आरोग्य खर्च यामुळे ज्येष्ठ नागरिक महागाईमुळे सर्वाधिक प्रभावित होतात. त्यांची क्रयशक्ती कमी होते आणि त्यांना आवश्यक वैद्यकीय सेवा घेणे कठीण होते.

महिला: आर्थिक ताणामुळे महिलांच्या मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. कुटुंबाच्या पोषणाची जबाबदारी त्यांच्यावर असल्याने त्या अनेकदा स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात.

शासकीय धोरणे आणि आव्हाने :

महागाईच्या परिणामांना तोंड देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकार विविध योजना राबवत आहे. महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना (MJPJAY) आणि केंद्र सरकारची आयुष्मान भारत (PM-JAY) या प्रमुख आरोग्य विमा योजना आहेत. या योजनांमुळे लाखो लोकांना रुग्णालयीन उपचारांसाठी आर्थिक संरक्षण मिळाले आहे. मात्र, या योजनांसमोरही अनेक आव्हाने आहेत.

खर्च नियंत्रणाचा अभाव: या योजना उपचारांसाठी पैसे देतात. परंतु त्या खाजगी रुग्णालयांच्या किमतींवर नियंत्रण

ठेवत नाहीत. त्यामुळे रुग्णालये विमा असलेल्या रुग्णांकडून जास्त शुल्क आकारू शकतात.

खाजगी क्षेत्रावरील अवलंबित्व: या योजना मोठ्या प्रमाणावर खाजगी रुग्णालयांवर अवलंबून आहेत. मात्र अनेक निम-शहरी आणि ग्रामीण भागांमध्ये चांगल्या खाजगी रुग्णालयांची कमतरता आहे.

उपचारात्मक काळजीवर भर: या योजना प्रामुख्याने उपचारात्मक (curative) काळजीवर लक्ष केंद्रित करतात. प्रतिबंधात्मक (preventive) आणि प्राथमिक आरोग्य सेवांवर पुरेसा भर दिला जात नाही.

शिफारसी :

सार्वजनिक आरोग्य प्रणालीचे सक्षमीकरण: केवळ विमा-आधारित मॉडेलवर अवलंबून न राहता. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि नागरी आरोग्य केंद्रांमध्ये गुंतवणूक वाढवून प्रतिबंधात्मक आरोग्यावर भर द्यावा.

खाजगी आरोग्यसेवा खर्चाचे नियमन: खाजगी रुग्णालयांकडून आकारल्या जाणाऱ्या दरांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि अनावश्यक उपचारांना आळा घालण्यासाठी एक प्रभावी नियामक यंत्रणा स्थापन करावी.

पोषण सुरक्षेवर भर: सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये (PDS) तृणधान्यांसोबत डाळी, खाद्यतेल आणि इतर पौष्टिक वस्तूंचा समावेश करावा जेणेकरून केवळ 'अन्न सुरक्षा' नाही तर 'पोषण सुरक्षा' मिळेल.

सामाजिक सुरक्षा जाळ्याचा विस्तार: असंघटित क्षेत्रातील कामगार, स्थलांतरित आणि ज्येष्ठ नागरिकांसाठी आरोग्य आणि उत्पन्नाची सुरक्षा देणाऱ्या सर्वसमावेशक योजनांचा विस्तार करावा.

आर्थिक साक्षरतेला प्रोत्साहन: नागरिकांमध्ये आर्थिक नियोजन, बचत आणि गुंतवणुकीबद्दल जागरूकता निर्माण केल्यास ते आर्थिक धक्क्यांना तोंड देण्यासाठी अधिक सक्षम होतील आणि त्यांचा मानसिक ताण कमी होईल.

महागाईच्या आरोग्यविषयक परिणामांकडे केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून न पाहता सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. वरील शिफारसींची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास महाराष्ट्र एक अधिक निरोगी आणि आर्थिकदृष्ट्या स्थिर राज्याच्या दिशेने वाटचाल करू शकेल.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्राची आर्थिक प्रगती प्रशंसनीय असली तरी महागाईमुळे निर्माण झालेली सामाजिक आणि आरोग्यविषयक आव्हाने गंभीर आहेत. आरोग्यसेवा खर्चिक बनली आहे. कुपोषणाची समस्या वाढत आहे आणि असुरक्षित गटांची परिस्थिती बिकट होत आहे. या "महाराष्ट्रातील विरोधाभासावर" मात करण्यासाठी एकात्मिक आणि सर्वसमावेशक धोरणांची गरज आहे. महाराष्ट्र हे आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध आणि औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत राज्य असले तरी महागाईच्या वाढत्या प्रभावामुळे आरोग्य, पोषण आणि असुरक्षित गटांच्या जीवनमानावर गंभीर परिणाम होत आहेत. वैद्यकीय महागाईमुळे नागरिकांचा खिशातून होणारा आरोग्य खर्च वाढला आहे. तर अन्नधान्याच्या दरवाढीमुळे कुपोषणाची समस्या अधिक तीव्र बनली आहे. शहरी भागांतील स्थलांतरित मजूर, शेतकरी, ज्येष्ठ नागरिक आणि महिला हे महागाईचे सर्वाधिक बळी ठरत आहेत. सरकारकडून आरोग्य विमा योजना, सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि अन्न सुरक्षा उपक्रम राबवले जात असले तरी या योजनांच्या अंमलबजावणीत अनेक मर्यादा आणि आव्हाने आहेत. विशेषतः खाजगी आरोग्यसेवा व्यवस्थेवरील अवलंबित्व, प्रतिबंधात्मक सेवांचा अभाव आणि पोषण सुरक्षा पुरवण्यात आलेले अपयश हे गंभीर मुद्दे आहेत.

"महाराष्ट्रातील विरोधाभास" ही संकल्पना अधोरेखित करते की आर्थिक प्रगती असूनही मूलभूत सामाजिक क्षेत्रांत विशेषतः आरोग्य आणि पोषण –

समाधानकारक स्थिती नाही. म्हणूनच, महागाईविरोधातील लढाई केवळ आर्थिक उपायांपुरती मर्यादित न ठेवता ती सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. समग्र धोरणात्मक दृष्टिकोन, सार्वजनिक आरोग्यसेवेचे सक्षमीकरण, पोषण सुरक्षेचा विस्तार आणि असुरक्षित गटांसाठी ठोस सामाजिक संरक्षण यांद्वारेच महाराष्ट्र महागाईच्या दुष्परिणामांवर मात करू शकतो आणि सर्वसमावेशक आरोग्यदृष्ट्या सुरक्षित समाज घडवू शकतो.

संदर्भ सूची (References) :

१. महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल 2024-25, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन.(https://mahades.maharashtra.gov.in)

२. राष्ट्रीय आरोग्य लेखा (State Health Accounts) 2019-20, आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार.(https://nhsrcindia.org)

३. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-5), 2019-21, भारत सरकार.(https://rchiips.org/nfhs/)

४. भारतीय रिझर्व्ह बँक – किरकोळ महागाई दर अहवाल, मार्च 2025.(https://rbi.org.in)

५. FAO (Food and Agriculture Organization) – State of Food Security and Nutrition in the World 2024. (https://www.fao.org)

६. महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना (MJPJAY) वार्षिक अहवाल 2024, महाराष्ट्र शासन.(https://www.jeevandayee.gov.in)

७. NITI Aayog – हेल्थ इंडेक्स रिपोर्ट 2024, भारत सरकार.(https://niti.gov.in)

८. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO) – NSS सर्वेक्षण रिपोर्ट 2023-24.(https://mospi.gov.in)

९. "India's Medical Inflation Among Highest in Asia", TOI रिपोर्ट, जुलै 2024. (https://timesofindia.indiatimes.com)

१०. सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) आणि 'एक देश एक रेशन कार्ड' योजनेवरील अहवाल, अन्न व नागरी पुरवठा मंत्रालय.(https://nfsa.gov.in